

Віктор Шевченко

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДУХОВЕНСТВО ТА ІНОЗЕМНІ ПІДДАНІ

У статті висвітлюється роль і місце духовенства та громадян – підданих інших держав у процесі еволюції земельного ринку в Україні. Аналізуються розміри та динаміка їхнього землеволодіння.

Ключові слова: земля, ринок, еволюція, динаміка, землеволодіння.

Ми продовжуємо характеристику соціальної бази земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка була започаткована у попередні роки [1 – 3]. Сьогодні спробуємо охарактеризувати роль у ринково-поземельних операціях вказаного хронологічного відрізу, яку відігравали такі категорії земельних власників, як духовенство та іноземні піддані.

Порівняно незначною у ринково-поземельних відносинах післяреформеної доби виявилась роль **православного духовенства**. Хоча, як відомо, православна церква ще з часів хрещення Русі володіла незліченними земельними багатствами. Однак проведена у ХVІІІ ст. в Україні, як і в Російській державі загалом, секуляризація монастирських маєтків перетворила останні на світсько-державні [4, с. 66], чим завдала разючого удару по церковному землеволодінню. Офіційно позбавивши православну церкву землі, секуляризація підірвала тим самим економічну основу монастирського господарства [5, с. 109], особливо на Лівобережжі та Слобожанщині. Тим самим політика секуляризації, яку здійснило російське самодержавство протягом ХVІІІ ст., зробила церкву слухняним знаряддям у його руках [4, с. 67]. Особливо яскраво це було помітно на Правобережній Україні, яка набагато пізніше за Лівобережжя та Слобожанщину опинилась у складі Російської імперії. Як зазначає дослідниця О. Крижанівська, «з входженням Правобережжя до складу Російської імперії тамтешнє релігійне життя досить швидко трансформувалося завдяки нівеляційним заходам імперської влади» [6, с. 158]. Проте, фактично заборонивши монастирське землеволодіння, російський уряд водночас сприяв зростанню землеволодіння православних священиків та церковних приходів. Російська дослідниця Л. Ємеях наводить дані, за якими на 1905 р. церковні землі у межах 50 європейських губерній становили 1,9 млн. дес., а у приватній власності осіб духовних звань перебувало ще 300 тис. дес. [7, с. 9]. Зростали площі церковних земель і в Україні.

Прагнучи посилити державний вплив на православних священиків, російський уряд у 1842 р. видав на Правобережжі «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками й одноразовою допомогою» [6, с. 162]. Користуючись урядовою підтримкою, вже у 40 – 50-х рр. ХІХ ст. православні священики прагнули покращити своє земельне становище за рахунок селян. При потуранні поміщиків вони намагалися розширити свої земельні володіння шляхом урізування селянських наділів [6, с. 159 – 160]. Дослідник Б. Опря також відзначає,

© Шевченко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

що і на початку ХХ ст. непорозуміння між віруючими та церковнослужителями на матеріальному ґрунті були цілком закономірними. «Православна церква у той час володіла великими земельними ресурсами, що викликало в селян почуття заздрості та неприязні» [8, с. 179]. Все це не могло не позначитися на участі духовенства у ринково-поземельних операціях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Загальна картина участі духовенства у торгових операціях по купівлі або продажу земельних ділянок переконує в тому, що упродовж 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. церковні служителі в межах усіх дев'яти українських губерній більше продавали землю, ніж її купували. Статистичні підрахунки свідчать про те, що протягом 1863 – 1914 рр. церковнослужителями було укладено в межах України понад 9,7 тис. угод на продаж землі і лише понад 8,2 тис. угод – на її купівлю [9, с. 226 – 227]. Хоча відзначимо, що протягом указанного хронологічного періоду землеволодіння представників духовенства не тільки не зменшилось, але навіть зросло не менше ніж на 70 тис. дес. Проте таке зростання було досягнуте за рахунок земельних операцій 60 – 90-х років ХІХ ст., про що свідчить наведена нижче таблиця 1 [9, с. 226 – 227].

Таблиця 1

**Купівля-продаж землі представниками духовенства у 1863 – 1914 рр.
за періодами еволюції українського земельного ринку**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	1495	1913	12485,0	24331,0	553446	886725
Правобережжя	42	323	2005,3	26479,9	97122	775771
Південь	223	347	32710,9	42141,0	455087	558188
Україна	1760	2583	47201,2	92951,9	1105655	2220684
1881 – 1900:						
Лівобережжя	3010	2227	33451,0	36412,3	2914128	2601769
Правобережжя	484	601	22658,5	36205,2	1892300	2799455
Південь	705	812	36840,2	59576,4	1674078	2341633
Україна	4199	3640	92949,7	132193,9	6480506	7742857
1901 – 1914:						
Лівобережжя	2494	952	20075,2	10708,6	3475072	1620160
Правобережжя	654	403	13215,7	7176,0	2671936	1592713
Південь	622	638	33061,6	33489,9	3266711	3462376
Україна	3770	1993	66352,5	51374,5	9413719	6675249
1863 – 1914:						
Лівобережжя	6999	5092	66011,2	71451,9	6942646	5108654
Правобережжя	1180	1327	37879,5	69861,1	4661358	5167939
Південь	1550	1797	102612,7	135207,3	5395876	6362197
Україна	9729	8216	206503,4	276520,3	16999880	16638790

Порівнюючи її показники з показниками земельного перепису 1905 року, можна хоча б приблизно визначити стан землеволодіння духовенства на перше січня 1915 р. Як свідчать наслідки відповідних статистичних обчислень, наведені у таблиці 2 [9, с. 227], на початок 1915 р. земельні володіння священнослужителів становили в межах України не менш як 159752,5 дес., тоді як у 1905 р. – 168677 дес.

Дані наведеної нижче таблиці 2 переконливо засвідчують тенденцію до скорочення церковного землеволодіння перш за все на Лівобережжі та Правобережжі. Що ж до Півдня України, то там тенденція до скорочення проявлялась лише у материковій його частині. У півострівній частині Таврійської губ. (Крим), навпаки, спостерігається інтенсивне зростання церковного землеволодіння починаючи з 80-х років ХІХ ст.

Землеволодіння духовенства в Україні у 1905 – 1914 рр.

Райони України	Землеволодіння (у дес.) за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1914 рр. (+) (-)	1.01.1915 р.
Лівобережжя	70212	-6311,9	63900,1
Правобережжя	20608	-4223,0	16385,0
Південь	77857	+1610,4	79467,4
Україна	168677	-8924,5	159752,5

Певне уявлення про характер господарства священнослужителів Таврійської губ. дає інформація судового пристава Сімферопольського окружного суду П. Карпінського про виставлену на публічний продаж земельну власність трьох священнослужителів у Агайській області Євпаторійського повіту, зазначеної вище губернії. Вона свідчить, що останнім належала земельна ділянка під назвою «Хутір Караба-Кудаш» у складі земель розореного села Караба та сіл Буйтель і Кудаш загальною площею у 364,6 дес. Ділянка складалась із орної землі, сінокосу та інших зручних, а також частини незручних земель. Вся земля була заставлена у перекопського міщанина Йосипа Шакана на суму 50000 руб. під %% [10, с. 416]. За даними земельного перепису 1905 р., у межах Таврійської губ. нараховувалося 341 господарство священиків і 70112 дес. належної їм землі, тоді як у 1877 р. аналогічні показники були відповідно 15 господарств і 487 дес. землі [11, с. 10 – 13]. Пояснити це, як нам здається, можна важливою роллю православної церкви в освоєнні Криму, що раніше належав Кримському ханству і де внаслідок цього ще досить сильними залишалися позиції мусульманства.

Іноземні піддані. Серед інших категорій особистих приватних землевласників заслуговують на увагу іноземці – піддані інших держав, які за тих чи інших обставин проживали постійно або тимчасово в межах Російської імперії. Їхня частка у земельній власності була невеликою, і до того ж поступово зменшувалась.

За даними, які наводить М. Порш, у 1877 р. їм належало в Україні загалом 150686 дес., а у 1905 р. – вже тільки 90524 дес. (без Таврійської губ.) [12, с. 148]. Відповідно зменшувалась і їхня частка по відношенню до всієї землі в особистому приватному володінні. У 1877 р. вона становила в Україні 0,8%, а у 1905 р. – 0,6%, у тому числі на Лівобережжі – 0,8%, на Правобережжі – 0,2% і на Півдні – 0,7% [12, с. 148]. Сучасні дослідники проблеми вказують на тенденцію активного проникнення іноземців у аграрний сектор української економіки починаючи з кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Зокрема, на думку одного з них – О. Машкіна, це пояснювалось кількома причинами. По-перше, це об'єднання у складі Східної Наддніпрянщини таких українських земель, як Поділля, Волині та Криму, які до цього тривалий час перебували у складі інших держав – Речі Посполитої, Туреччини та Кримського ханства. Великою мірою це стало наслідком тривалої боротьби за вказані землі, яка точилася між названими вище державами і Російською імперією. «Щоб там не казали, – зазначає автор, – але факт залишається фактом: без російських солдат, офіцерів, без їх героїчних подвигів у боротьбі з Річчю Посполитою та Османською Портою сучасні українці не мали б і третини тих земель, що входять сьогодні до складу їх країни» [13, с. 208]. По-друге, це входження Наддніпрянщини до складу Російської імперії, після чого тут «постали повноцінні повіти, волості, стани, міста, містечка та села», а сама вона набула «картинки пазлів» у складі дев'яти повноцінних губерній [13, с. 209]. Після цього, і це, по-третє, землі підросійської України виявилися включеними у єдину систему загальноросійського ринку. Це привело до налагодження як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, посилювались міграційні процеси робочої сили, зросла експортно-імпортна роль азовсько-чорноморських портів тощо [13, с. 209]. Іншими словами, українські землі виявилися відкритими не тільки для внутрішньоімперських, але й для зовнішніх торгово-економічних міграцій. І сюди «жадібним наговпом ринули іноземці найрізноманітніших націй, котрі у пошуках власних прибутків втовплювались у всі

сфери сільськогосподарського виробництва – від володіння чисельними ділянками землі до їх оренди й виконання обов'язків колоністів та особисто залежних селян» [13, с. 210]. Саме тоді, як вважає О. Машкін, дехто з прибулих емігрантів «шляхом придбання земель або через шлюбні угоди ставали українськими поміщиками з усіма випливаючими з цього наслідками» [13, с. 417]. Загалом серед іноземців переважали невеликі за розміром ділянки землі чи невеликі маєтки. Хоча іноді траплялися й досить великі латифундії. Прикладом останньої може бути Карлівська економія герцога Мекленбург-Стреліцьких у Костянтиноградському повіті Полтавської губ.

У 40-х рр. XIX ст. Карлівський маєток, який належав графині Розумовській, був викуплений у неї великою княгинею Катериною Павлівною за довічну ренту. Згодом він перейшов у власність дочки останньої – Катерини Михайлівни та її чоловіка герцога Г. Мекленбург-Стреліцького. Після смерті герцога у 1908 р. (його дружина померла раніше) маєток перейшов у спадок їхнім нащадкам – дітям та онукам. Маєток було поділено на 1176 часток, з яких герцогу М. Г. Мекленбург-Стреліцькому належали 392, його сестрі принцесі Є. Г. Альтенбурзькій герцогині Саксонській – 392, графу Г. Г. Карлову – 252, його трьом дітям – по 28 і графині Н. Ф. Карловіч – 56 [14, с. 349]. Це, однак, не означало роздроблення маєтку, який на початок XX ст. займав площу 57 тис. дес. землі [14, с. 352], а стало лише актом юридичного розподілу капіталу та участі кожного у перерозподілі прибутків. Загалом же карлівський маєток продовжував функціонувати як єдиний господарський комплекс з єдиним управлінням (на початку XX ст. його управляючим був М. Є. Шейдеман), в якому інтенсивно впроваджувалося застосування різноманітних машин і механізмів у господарській діяльності. З іншого боку, це органічно поєднувалося з використанням як вільнонайманої праці, так і відробітництва [14, с. 348 – 376].

Дані про діяльність підданих інших держав на українському земельному ринку свідчать, що протягом 1863 – 1914 рр. іноземці уклали в Україні не менше як 5389 торгово-поземельних угод, 3093 з яких були спрямовані на продаж, а ще 2296 – на купівлю земельної власності. В ході цих торгових операцій ними було продано близько 524,6 тис. а куплено – понад 539,4 тис. дес. приватновласницьких земель. Відтак прибуток іноземців від таких операцій був незначним і складав усього трохи більше 14,8 тис. дес. За періодами еволюції українського земельного ринку їхні торгово-поземельні операції мали такий вигляд (див. табл. 3) [9, с. 239 – 238].

Таблиця 3

**Купівля-продаж землі
іноземними підданими у 1863 – 1914 рр.
за етапами еволюції українського земельного ринку**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Про- дано	Куп- лено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	107	127	11172,9	17736,7	252300	585474
Правобережжя	125	326	13017,7	123797,6	710448	3393180
Південь	267	409	115977,6	159901,2	2719043	4087716
Україна	499	862	140168,2	301435,5	2681791	8066370
1881 – 1900:						
Лівобережжя	227	165	26755,9	30920,7	2174311	2763329
Правобережжя	704	201	76039,2	40950,5	5520422	1308856
Південь	671	540	168946,9	113712,2	13261959	11033815
Україна	1602	906	271742,0	185583,4	20956692	15106000
1901 – 1914:						
Лівобережжя	214	161	17862,2	6527,9	3845481	1031091
Правобережжя	347	60	25833,3	5491,7	3037869	284046
Південь	431	307	68990,5	40399,2	13817186	8805731
Україна	992	528	112686,0	52418,8	20700536	10120868

1863 – 1914:						
Лівобережжя	548	453	55791,0	55185,3	6272092	4379894
Правобережжя	1176	587	114890,2	170239,8	9268739	4986082
Південь	1369	1256	353915,0	314012,6	29798188	23927262
Україна	3093	2296	524596,2	539437,7	45339019	33293238

Дані наведеної вище таблиці 3 незаперечно вказують на те, що основним районом діяльності іноземців на земельному ринку були три губернії Південної України: Катеринославська, Таврійська та Херсонська. Найменше таких торгових операцій нами зафіксовано на Лівобережжі та Слобожанщині. Помітне скорочення торгово-поземельних операцій на початку ХХ ст. найшвидше за все було викликане політичними мотивами.

Як висновок до всього, сказаного вище, відзначимо, що загалом обидві названі категорії земельних власників – духовенство та іноземні піддані – не відігравали провідних ролей на ринку землі в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проте саме вони можуть бути наочним прикладом того, як втрачало свої позиції традиційне станове землеволодіння, поступаючись у пореформений період якісно новому і прогресивному землеволодінню безстановому. Подальший розвиток земельного ринку лише посилював цей процес.

1. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України ІІ пол. ХІХ – початку ХХ ст. // Український селянин. – Вип. 10. – 2006. – С. 246 – 249.

2. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: селяни-власники, козаки, колоністи // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С. 75 – 85.

3. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України ІІ половини ХІХ – початку ХХ ст.: юридичні особи // Література та культура Полісся. – 2010. – Вип. 57. – С. 163 – 179.

4. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.) / Олександр Іванович Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 107 с.

5. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) : Монографія. / Борисевич С. О. – К. : НАДУ, 2007. – 424 с.

6. Крижанівська О. О. Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / Крижанівська О. О. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України, 2006. – Вип. ХІІ. – С. 155–165.

7. Емелья Л. И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции / Емелья Л. И. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 201 с.

8. Опря Б. О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Опря Б. О. // Проблеми історії України ХІХ – на початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України, 2007. – Вип. ХІІІ. – С. 177–183.

9. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

10. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 96. – 30 ноября.

11. Статистика землевладения 1905 года. – [Вип. 42 : (Таврическая губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1907. – 48 с.

12. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / Микола Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.

13. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / Машкін О. М. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.

14. Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стелицких в конце ХІХ

– начале XX в. / А. М. Анфимов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 348–376.

В статье освещается роль и место духовенства и граждан – подданных других государств, в процессе эволюции земельного рынка в Украине во второй половине XIX – начале XX века. Анализируются размеры и динамика их землевладения.

Ключевые слова: земля, рынок, эволюция, динамика, землевладение.

The article defines the role and the place of clergy representatives and citizens of other countries in the process of land market evolution in Ukraine during the second half of the 19-th and the beginning of the 20-th century. It analyses sizes and dynamics of their landholding.

Keywords: Land, market, evolution, dynamics, landholding.

